

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede

Historisch Museum Ede

1996 - 4

m. meeuwissen

Bedrijf: Frankeneng 102
Postadres: Amsterdamseweg 66
6712 GK Ede
Tel.: (0318) 63 50 50
Fax: (0318) 62 29 27

meeuwissen
voor versheid, kwaliteit en service

CHOCOLATERIE

≡ Le Bâton ≡
Superieur

HOF VAN GELDERLAND EDE

G.C. Meeuwissen-de Wilde

de lekkerste winkel van Ede

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Autolakken
Draadmateriaal
Gereedschap
Verf
IJzerwaren

* Bezorgen gratis

Hout Board Triplex
Wandplaten Schroten
Wandweefsel

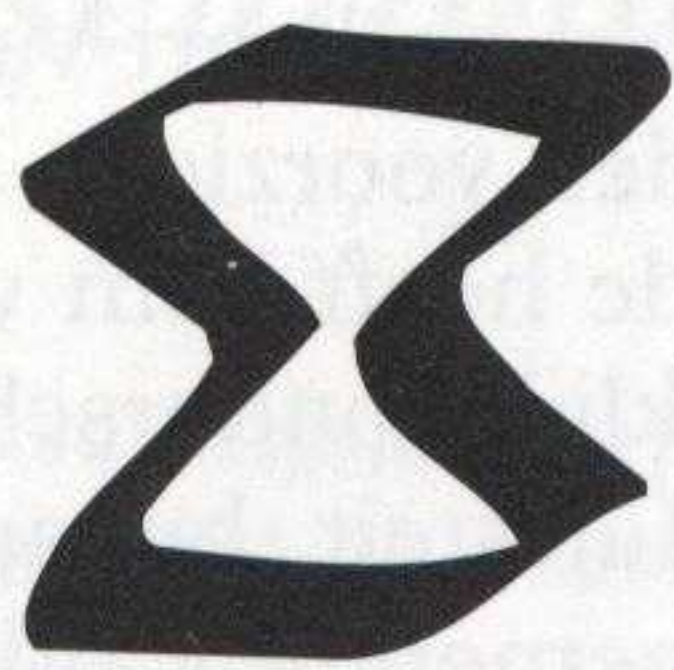
Dit alles natuurlijk bij

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL. (0318) 611 680

* Wij geven u een deskundig advies

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede
24e jaargang nr 4 december 1996

Van het bestuur

Enige tijd geleden kreeg het bestuur een tip dat in een winkel in Utrecht een ets uit de Edese periode van Willem Witsen (1860-1923) te koop hing. Deze bekende schilder en etser heeft van 1893 tot 1902 op de Zonneberg in Ede gewoond; deze villa is thans een gemeentelijk kantoorpand. De betreffende ets stelt een boslandschap in de sneeuw voor. Het is niet bekend van welk bos een gedeelte is afgebeeld, maar hoogst waarschijnlijk kunnen wij dit wel achterhalen. Het bestuur heeft de ets inmiddels aangekocht. Samen met de zes etsen van Witsen die reeds in ons bezit zijn vormt de nieuwe aanwinst een bescheiden collectie. In het voorjaar van 1997 wordt een tentoonstelling gehouden waar onder andere deze etsen te zien zullen zijn.

De Vereniging Oud Ede heeft de gemeente Ede er diverse malen op geattendeerd dat de naam "Doesburg" voor de nieuwe woonwijk ten noorden van de Oude Rijksweg historisch gezien niet juist is. Het gebied waar gebouwd wordt ligt ten zuiden van de Doesburgerdijk en dat gebied heeft eeuwenlang tot de buurt Ede-Veldhuizen behoord. Tot onze vreugde heeft het gemeentebestuur besloten de nieuwe wijk "Kernhem" te noemen. Dit is ons inziens historisch gezien een juiste naam. De landerijen waarop gebouwd gaat worden behoorden vroeger tot het landgoed Kernhem. Over enige jaren heeft Ede een wijk Oud-Kernhem en een wijk Nieuw-Kernhem.

De onderhandelingen met de gemeente Ede over de toe te kennen subsidie over de jaren 1997, 1998 en 1999 zijn naar tevredenheid verlopen. We kunnen ons werk op dezelfde voet blijven voortzetten.

De definitieve beslissing over het afgeven van een sloopvergunning voor het pand Molenstraat 15 is opgeschort. Wij hebben bericht gekregen van de gemeente Ede dat het pand "beeldbepalend" is. Nadere informatie volgt.

Tot op dit moment hebben wij nog geen gewijzigd voorstel voor het bestemmingsplan "De Hooge Paaschberg" gezien. Hopelijk wordt afgezien van "gestapelde bebouwing" in de directe omgeving van De Hooge Paaschberg.

Het jaar loopt ten einde en wij wensen u een goed 1997 toe.

Het eerste nummer van De Zandloper van 1997 is een themanummer dat geheel gewijd is aan het lager onderwijs in de gemeente Ede aan het begin van deze eeuw.

Leden keuren statutenwijziging goed

In twee ledenvergaderingen heeft de bijna 75-jarige Vereniging Oud Ede voor de tweede maal in haar bestaan de statuten bijgesteld. De aanpassing betreft hoofdzakelijk een modernisering van de procedures van aanmelden en bedanken als lid van de Vereniging. Opmerkelijk is dat de doelstelling vanaf de oprichting in 1924 geen aanpassing behoeft. Leden die de aangepaste statuten willen ontvangen kunnen zich melden bij het Museum.

Het bestuur is zeer verheugd dat Notaris-kantoor Posthuma zich bereid heeft verklaard de aanpassing van de statuten kosteloos te verrichten.

Koninklijke onderscheiding voor J.G. Hartgers

Op 25 oktober jongstleden was het feest in het Historisch Museum Ede. Om 16.00 uur arriveerde de burgemeester van Ede, mr. W. Blanken, om een koninklijke onderscheiding uit te reiken aan de heer J.G. Hartgers. Vanaf zijn lidmaatschap in 1954 en zeker na zijn pensionering in 1980 heeft de heer Hartgers zeer verdienstelijk werk verricht voor de Vereniging Oud Ede en het Historisch Museum Ede. Hij beheert het fotoarchief en hij heeft een grote kennis van de ruimtelijke ordening in de kern van Ede, met name tussen 1818 en 1962. In het museum hangt een kaart van de kern

van Ede uit 1831 en door het speurwerk van de heer Hartgers kon de kaart van interessante gegevens worden voorzien.

De Vereniging Oud Ede heeft hem voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding en het heeft Hare Majesteit behaagd de heer Hartgers te benoemen tot lid in de Orde van Oranje-Nassau. De burgemeester speldde de heer Hartgers, die vergezeld was van zijn vrouw en familie, de onderscheiding op.

Vrijwilligersavond

Aansluitend hierop werd aan alle vrijwilligers een gezellige avond aangeboden. Van de ongeveer 50 vrijwilligers die zich regelmatig (vaak wekelijks) inzetten voor onze vereniging hadden zich er 48 verzameld in de zaal De Drie Gratiën van restaurant Buitenzorg. Tijdens de maaltijd werden zij op gemakkelijke wijze beziggehouden door de Edese goochelaar Ronald Moray. Het was een zeer geslaagde avond. De organisatie berustte zoals vanouds bij mevrouw Groen. Zij had alles tot in de puntjes geregeld; vanaf het eerste kopje koffie tot en met de in onze huisstijl uitgevoerde menukaart. Om 22.00 uur mocht de voorzitter mevrouw Groen namens alle aanwezigen van harte bedanken voor de voortreffelijke organisatie en leuke opzet van de avond. Het dankwoord ging vergezeld van een bloemstuk en een versnapering.

De heer J.G. Hartgers ontvangt uit handen van burgemeester W. Blanken de versierselen behorend bij het lidmaatschap van de Orde van Oranje-Nassau. (Foto: R. Honhoff)

Museumnieuws

Dit museumjaar loopt ten einde, maar voor 1997 zijn de verschillende tentoonstellingen al weer een tijd geleden vastgesteld. De variatie is ook dit maal weer groot en er zal ongetwijfeld iets bij zitten dat u interesseert.

Museumkalender 1997

12 februari - 30 maart	<p>Ede: 100 jaar VVV
Gymnastiekvereniging DOK 75 jaar
In deze periode vallen twee jubilea die met een presentatie herdacht zullen worden. De exacte data van deze tentoonstellingen zullen in de lokale pers worden bekendgemaakt.</p>
9 april - 4 mei	<p>Gerestaureerde prenten
In de loop van 1996 is de volledige collectie grafiek (prenten en tekeningen) geconserveerd en gerestaureerd dankzij een aanzienlijke subsidie van de provincie en het rijk. Gedurende deze presentatie wordt het fraaiste werk uit eigen bezit getoond: W. Witsen, D. H. Ket, M. W. Wandscheer e.a.</p>
14 mei - 22 juni	<p>Van Klok tot Carillon
Deze educatieve presentatie geeft een overzicht van de productie van een klok (bel) en de ontwikkeling van de klokkestoel en het carillon.</p>
16 juli - 28 september	<p>Van Batman tot Barbie
Expositie over de pop als kinderspeelgoed. Naast de aandacht voor de wereldster Barbie is veel ruimte gereserveerd voor de typische jongenspoppen: Robocop, Action man, Batman, de Turtles en dergelijke. Bent u nog in het bezit van dergelijk speelgoed, dan wordt het graag voor de duur van de tentoonstelling in bruikleen ontvangen.</p>
8 oktober - 26 oktober	<p>De natuur van Ede
Natuurfoto's van M.A. Haffmans.
Eventueel een presentatie over de buurt Kernhem.</p>
12 november - 1 februari 1998	<p>Hygiëne: 5000 jaar waterpret
De geschiedenis van het wassen van het lichaam en de kleding door de eeuwen heen. Sinds wanneer kennen we stromend water in onze woning en wanneer werden de eerste douches gebruikt? Verder de ontwikkeling van badkuip, wc en wasbekken.</p>

Dirk-Jan List

Van de redactie

De twee historische artikelen in dit nummer van De Zandloper hebben als gemeenschappelijk thema "water". Op verzoek van de redactie belicht Kees van Lohuizen de afvoer van het Edese water naar de Gelderse Vallei, terwijl redacteur Jaap Nijdam de geschiedenis van de Gelderse Vallei behandelt.

De afloop van het water in de Gelderse Vallei

Het ontstaan van de Gelderse Vallei in de prehistorie

De Gelderse Vallei is in de voorlaatste ijstijd in het Saalien (200.000-130.000 v.Chr.) ontstaan. Een vanuit het noorden binnengedrongen ijstong drukte in zijn gang naar het zuiden de ondergrond opzij en vormde diepe 'glaciale' bekkens of depressies van 50 tot 90 meter beneden wat we tegenwoordig NAP noemen. Het schuivende ijs deed de heuvels van de Zuidwest-Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug ontstaan (zgn. stuwwallen). De ijstong kwam tot enkele kilometers zuidelijk van de tegenwoordige Grebbedijk tussen Wageningen en de Grebbeberg. Uit geologisch onderzoek blijkt dat de Veluwe en de Heuvelrug onderling verbonden zijn geweest en samen één stuwwal vormden. Tot deze stuwwal behoorden ook het huidige Rijk van Nijmegen en het oostelijker liggende Montferland. De stuwwal vormde de zuidelijkste begrenzing van het uit het noorden komende landijs. De Rijn en de Maas stroomden ten zuiden van de stuwwal westwaarts in de richting van de Noordzee. Mogelijke "eilandjes" in deze ijsmassa in de Vallei waren westelijk van De Klomp de Emminkhuizerberg, het hoger gelegen deel van het centrum van Veenendaal waar nu de Nederlandse Hervormde kerk op staat en, in wat mindere mate, het Grote Venlo. Vanaf de ijsskap stroomde water naar lager gelegen gebied en vormde met meegevoerd slib een puinwaaier. Dergelijke puinwaaiers vormden zich vooral aan het eind van de ijstijd, toen de gletsjers zich naar het noorden terugtrokken.

Tijdens het Eemien (130.000-70.000 v.Chr.) steeg de zeespiegel als gevolg van het veranderende klimaat. De laagste delen van de Vallei kwamen onder water te staan. De gemiddelde temperatuur kwam gedurende een lange periode overeen met die van de landen rond de Middellandse zee. Dit subtropisch klimaat deed de flora en fauna ontstaan die in een dergelijke leefsituatie thuishoren. In de onder water staande delen verzamelden zich de resten van afgestorven dieren en planten. Deze resten werden door het water van de buitenlucht afgesloten, zodat geen verrotting kon optreden. Langzamerhand vulden de plantenresten de waterbekkens geheel: in het moeras had zich een veenlaag gevormd. Deze veenlaag werd in het meerijzende grondwater steeds dikker, zodat een 'spons' ontstond, die enkele meters boven de oorspronkelijke waterspiegel kwam te liggen.

In het Weichselien (laatste ijstijd 70.000-9.000 v.Chr.) werd Nederland niet door een ijsskap bedekt. Het landschap was een toendragebied, dat nauwelijks begroeid was. De westelijke wind had zodoende vrij spel en verplaatste grote hoeveelheden op de Utrechtse Heuvelrug liggend dekzand in oostelijke richting. Door het verstuiwen van de zandbodem ontstonden in de Vallei enkele zandruggen, die vanuit het midden naar het Veluwemassief opliepen. Dergelijke zandruggen zijn aan de oostzijde van de Vallei tot op dit moment op verschillende plaatsen nog herkenbaar: in het Bennekomse gebied in de Kraats ten westen van Hoekelum, in de Maanen in de huidige

Edese wijk De Rietkampen, in de wijk Veldhuizen en in de vroegere Buurt Doesburg.

Dit op natuurlijke wijze ontstane landschap werd in de loop van de tijd steeds meer door menselijk ingrijpen aangetast: het natuurlandschap werd een cultuurlandschap. Het in "cultuur" brengen van het landschap in de middeleeuwen heeft een sterke invloed gehad op het latere peil van het grondwater en het oppervlaktewater in de Vallei.

Situatie in de vroege middeleeuwen

De Rijn en de Maas waren in het Nederlandse deltagebied meanderende (sterk kronkelende) rivieren. Zo'n rivier breekt een gevormde stroomrug in een bocht af en bouwt tegelijkertijd elders een nieuwe op. Rijn en Maas beïnvloedden tot rond 1200 in hun Nederlandse stroomgebied de eigen loop. Tussen Wageningen en de Grebbeberg werd in noordelijke richting elk jaar rivierklei afgezet. Aan deze zijde van de Rijn met de hoger liggende beboste oevers bestond voor de mens de mogelijkheid het land te ontginnen en in gebruik te nemen. De oost- en westzijde van de Gelderse Vallei toonde een totaal ander beeld. Tot 1200 vonden op en langs de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug op veel plaatsen landschappelijk sterk ingrijpende veranderingen plaats. Er werd moerasijzererts of ijzeroer aangetroffen bij de daar stromende beken. Op de stuwwallen kwamen in de bodem klapperstenen of limonietknollen voor. Dit vinden, winnen en verwerken van ijzeroer en klapperstenen betekende dat het gebied zijn oorspronkelijke vorm verloor: de bossen werden voor een groot deel gekapt en de vrijkomende bodem werd van ijzerhoudend materiaal ontdaan. Voor de verwerking van het ijzer kon men het gekapte hout gebruiken. Het werk werd gedaan door grote, steeds voorttrekkende bevolkingsgroepen. Hele families kwamen op de winningsgebieden af. In deze periode heeft op de Veluwe een soort 'migratie-economie' bestaan. Men kwam als er werk was en men ging wanneer het werk was gedaan. Het gevolg was dat uiteindelijk een land

werd achtergelaten dat nauwelijks meer bewoonbaar was. De bosrijke, tegen de Vallei en Heuvelrug aanliggende gebieden veranderden in uitgestrekte heidevelden en zandverstuivingen.

In het westen van Nederland vond in de middeleeuwen een bijzonder sterke veengroei plaats. Dit gold echter in niet mindere mate voor het Valleigebied. Tussen Bennekom en Lunteren moet die veengroei een hoogte van enkele meters hebben gehad. Westelijker, tussen Renswoude, Barneveld, Scherpenzeel, de Emminkhuizerberg en het latere Veenendaal, kwamen enkele eerder genoemde zandruggen voor, die de afwatering in het veengebied van het zuidoosten naar het noordwesten onderbraken. De oorspronkelijke variatie in het natuurlijke milieu ging door de vervening achteruit: de natuurlijke 'bioproductie' begon terug te lopen. De bewoners van de Vallei werden gedwongen hun leefgebied te verplaatsen naar het zuidelijk gebied tussen Rijn en Vallei of naar de smalle zone tussen Veluwemassief en Utrechtse Heuvelrug.

Vanaf de 13e eeuw werd de Rijn steeds meer in zijn loop beperkt. Belangrijk daarbij was dat het door de Rijn meegevoerde slib het stroomgebied in de delta langzaam ophoogde. Datzelfde gold ook voor het veengebied in de Vallei. Er ontstond een natuurlijke wal tussen het stroomgebied enerzijds en het zuidelijke deel van de Vallei anderzijds. Niet alleen het meanderende water van de Rijn had moeite met het vinden van een weg in noordelijke richting, hetzelfde gold, in zuidelijke richting, voor het in de Vallei naar de Rijn afstromende water. De natuurlijke wal die ontstond hield de afvoer van water naar de Rijn vaak tegen.

Situatie in de late middeleeuwen

In de zuidelijke delen van de Vallei ontstond regelmatig wateroverlast, zodat men besloot tussen Wageningen en de Grebbeberg langs de rivier een waterkering of kade aan te leggen. Deze kade hield het instromen van het Rijnwater in de Vallei tegen.

Als vaste waterkering bestond ze vanaf 1420. Behalve deze kering werd, ten behoeve van de afvoer van het water vanuit de Vallei, in de Grift ter hoogte van de Grebbeberg een sluis aangelegd. Aanvankelijk speelde de kade alleen in de zomer een rol. In de herfst en de winter bleef de aanvoer van slib in dit gebied plaatsvinden. Het ging hierbij om een stuk land met een breedte van niet meer dan anderhalve tot drie kilometer. De grond bestond uit rivierklei en, noordelijker, uit zand. Verderop ging dit gebied snel over in de veengronden van de Rhenense venen in het zuidwestelijke deel van de Vallei en in de meentgronden aan de Edese en de Bennekomse zijde.

Het aanleggen van de genoemde waterkering en de sluis in het begin van de 15e eeuw maakten het steken van turf interessanter. Het ontwateren van het zuidelijke deel van de Vallei leek mogelijk te worden. Tot werkelijke actie werd rond het jaar 1475 overgegaan, toen David van Bourgondië bisschop van Utrecht was. Vanaf Scherpenzeel werden in zuidelijke richting grondwerkzaamheden uitgevoerd, die bedoeld waren om turf te kunnen winnen en afvoeren. Uit deze jaren stamt de zogenoemde Bisschop Davidsgrift, die zuidelijk van Veenendaal parallel liep aan de Kromme Eem. Politieke onrust, die rond 1500 tussen Gelderland en Utrecht ontstond, deed de activiteiten in de Bisschop Davidsgrift letterlijk verzanden. Het te winnen veen lag op de grens van de beide gewesten. Pas in 1546, nadat Gelderland in 1543 onder het bestuur van Keizer Karel V was gekomen, werd weer over mogelijke turfwinning gesproken. De bisschop verleende in dat jaar het zogeheten Rijn-octrooi, dat betrekking had op het op de Rijn afwaterende Rhenense veen in het Utrechtse deel van de Vallei. Later werd hieraan het Gelderse deel met de Eder- en Manerven toegevoegd.

Met ingang van het jaar 1550 werd het Zuiderzee-octrooi verleend; dit betrof het veengebied ten noorden van de waterscheiding dat afwaterde op de Zuiderzee. De Stad Amersfoort en het noordelijke deel

van de Vallei voelden zich bedreigd door de komst van het uit het zuiden afstromende water. Na een groot aantal discussies werd dit octrooi aan een aantal voorwaarden gebonden, waaronder een looptijd van 36 jaar en de verplichting tot het uitdiepen van de Eem, die ten noorden van Amersfoort dreigde te verzanden. Dit was erg belangrijk omdat via de Eem de turf naar het westelijk deel van Nederland afgevoerd moest worden.

Het wegsteken van het veen hield in dat de hoogte van het gebied begon af te nemen. Met het wegvloeiën van water verloor de eerder genoemde "spons" haar vulling. Het hoogveen verloor hierdoor zijn rol als waterscheiding tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van de Vallei. Bij een eventuele doorbraak van de Grebbedijk zou de hele Vallei tot aan de Zuiderzee toe kunnen overstromen.

Dijkdoorbraken

Het systeem van afwatering in de Gelderse Vallei had in sterke mate onder de ontvening te lijden. Aan de zuidzijde kwam daarbij dat de watertoevoer door de Rijn was afgenomen. Rond het jaar 1540 had de Waal namelijk een groot deel van de waterafvoer van de Rijn overgenomen. Door de geringere watertoevoer in de Rijn verslapte de aandacht voor het dijkonderhoud: de rivier verzandde, met het gevolg dat de waterstand in de rivier steeg. Hierdoor stagneerde de waterafvoer vanuit de Vallei in zuidelijke richting steeds vaker. Na 1570 was de Grebbedijk regelmatig te laag om het water van de Nederrijn te keren en in 1573 bleek duidelijk dat de oorspronkelijke veenbarrière in de Vallei niet in staat was het water van de Rijn tegen te houden.

Een belangrijke periode in de geschiedenis van het ontstaan van een waterkering in de Vallei is het eerste deel van de 80-jarige oorlog geweest. In deze tijd hadden er in de Betuwe een groot aantal overstromingen plaats, die ook gevolgen hadden voor de Vallei. Een rond 1590 in de Betuwe aangelegde Dwarsdijk, die oostelijk van Opheusden en Dodewaard tussen de Waal en de

Rijn was aangelegd, speelde hierin een belangrijke rol. De Dwarsdijk scheidde het Over- en Nederbetuwse gebied. De Overbetuwe was in deze periode deel van het gevechtsterrein van de Staatse en de Spaanse troepen. Door de oorlogshandelingen was het dijkonderhoud in het Overbetuwse gebied sinds 1580 vrijwel tot stilstand gekomen.

De genoemde periode van dijkdoorbraken culmineerde in maart 1595. Als gevolg van de doorbraken van de Waal overstroomde het Overbetuwse gebied. Vervolgens bezweken de Bandijk tussen Heteren en Kesteren en in een later stadium de dijken van de Rijn ter hoogte van Opheusden en Kesteren. Vervolgens kon de aan de noordzijde liggende Grebbedijk het aanstormende water niet meer aan en bezweek eveneens.

Dergelijke doorbraken van de Grebbedijk vonden in deze periode een aantal keren plaats. Pas na jarenlang geruzie, die mede haar oorzaak vond in de toenmalige politieke situatie, kon in 1608 de Grebbedijk worden versterkt en op een toentertijd aanvaardbare hoogte worden gebracht.

Plannen tot de aanleg van kanalenstelsels in de Gelderse Vallei

Rond 1530 ontstond onder het bestuur van de toenmalige Hertog Karel van Gelre het plan om de Rijn van Wageningen uit via het westelijk van Nijkerk liggende Holkestein met de Zuiderzee te verbinden. Dit hertogelijke plan uit het begin van de 16e eeuw is inderdaad ter hand genomen en nabij Nijkerk voor een klein deel uitgevoerd. De genoemde waterweg is met de daar nog voorkomende benaming 'Oude Rijn' bekend gebleven.

Uit de tijd van Prins Maurits stamt een kaart waarop het ontwerp tot het graven van een kanalenstelsel in de Gelderse Vallei staat aangegeven. Men stelde voor, het gebied in te polderen met als oogmerk dit land, in vlakken ingedeeld en door kaden omgeven, met een zekere regelmaat te laten overstromen. Dank zij het hierdoor achterblijvende slib zouden de tot op dat moment

onbetekenende hooi- en lage heidelanden tot vruchtbare weilanden kunnen worden omgeschapen. Men wees op vergelijkbare situaties in het buitenland, waar van tijd tot tijd overstromende beken de verschraling van het land tegengingen en op die manier in dat gebied bloeiende akkerbouw hadden doen ontstaan. Een dergelijke plan zou bevorderlijk zijn voor de welstand van het gebied. Daarnaast zou het kanalenstelsel het risico van doorbraken van de Grebbedijk tussen Wageningen en Rhenen verminderen en daarmee de kans op totale overstromingen van de Gelderse Vallei verkleinen.

Toch is in de volgende eeuwen de Vallei nog meerdere malen overstromd. De nu nog bestaande Slaperdijk, die westelijk van Veenendaal vanuit het bosgebied van de Utrechtse heuvelrug via de Emminkhuizenberg naar het noorden loopt, werd, na een overstroming in 1651 en na niet ophoudende meningsverschillen binnen het Utrechtse kamp, in opdracht van de stad Amersfoort en het haar omliggende gebied aangelegd.

In het begin van de 17e eeuw werd met behulp van waterpassing (waterpassen is het verschil in hoogte tussen twee of meer punten bepalen) door de veenraden van de Gelderse en de Utrechtse venen een plan voor de afwatering van overtollig water in de Vallei opnieuw onderzocht. Het water zou van Veenendaal uit noordwaarts gaan tot aan de Walderveense molen en vandaar uit langs Achterveld naar het Nijkerkerveen, en verder langs de bovengenoemde, door Hertog Karel van Gelre in 1530 ontworpen waterloop in de richting van de Zuiderzee afvloeien.

Op te merken is dat voor Veenendaal en het noordelijker Walderveen hetzelfde waterpeil gold. In het tussen beide gebieden gelegen land was en is sprake van een hoogteverschil van bijna een halve meter. Men ging er van uit dat het betrekkelijk gemakkelijk zou zijn in dit gebied een kanaal aan te leggen. Noordelijker, tot aan Nijkerk, was sprake van een lichte daling

*Kaart van het overstromde gebied in de Gelderse Vallei in 1855;
 uit: H.P. Deys, "De Gelderse Vallei".*

van het gebied. De daling vanaf Nijkerk tot aan de Zuiderzee was sterker. Werkelijke activiteiten op grond van deze plannen zijn niet bekend.

Uit het jaar 1832 stamt een voorstel dat bij verwezenlijking van groot belang voor de ontwikkelingen in de Vallei zou zijn geweest. De 'Proeve over de Verbetering van den Afloop van het Water, tusschen de Veluwsche en Utrechtsche Bergheuvelen' is terug te voeren op de ondernemingslust van Koning-koopman Willem I. Willem I stimuleerde een groot aantal zaken, die enerzijds de in de Franse tijd totaal ingestorte Nederlandse economie nieuwe impulsen moesten geven, en daarnaast ten doel hadden de 'beklaaglijke toestand van zoo veele behoeftigen onzer landgenoten zooveel als in ons vermogen lag te verbeteren'.

In de eerste helft van de 19e eeuw vond dit stimulerend 'offensief' tegen de toen bestaande landelijke problemen plaats. Noemenswaard is onder andere de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid in 1818. Dat de Koning ijverde voor de aanleg van spoorlijnen is bekend: het dorp Ede was door zijn ingrijpen twee jaar eerder per spoor bereikbaar dan de stad Rotterdam. Daarnaast activeerde de Koning de aanleg van een groot aantal kanalen in het toenmalige noordelijke en zuidelijke deel van Nederland. In Gelderland was het later zo geheten Apeldoorns-Dierenskanaal hiervan een voorbeeld. In dit kader werden ook voor de Gelderse Vallei plannen ontwikkeld door een in die periode gevormde 'Grote Rivieren'-commissie. Uitvoering van enig plan heeft echter niet plaats gehad. In de genoemde publicatie uit 1832 wordt erop gewezen dat de Vallei dezelfde oplettendheid en zorg van de overheid verdient die andere objecten in het westen van het land ontvangen.

De laatste overstroming ten gevolge van natuurlijk geweld had plaats in de winter van 1854/1855. In dat jaar stond de Gelderse Vallei van Wageningen tot voorbij Amersfoort blank. Een bijzonder strenge winter in het noordelijke deel van Europa en een vroeg invallende dooi in het zuidelij-

ke deel hadden tot gevolg dat de Rijn de waterafvoer vanuit het zuiden niet kon verwerken. Grote delen van het Duitse en Nederlandse benedenstroomse gebied kwamen onder water te staan. De rond 1845 aangelegde spoordijk tussen De Klomp en Ede fungeerde een korte tijd als dijk om het aanstormende water vanuit het zuiden tegen te houden.

Een laatste plan tot de aanleg van een kanaal stamt uit de jaren twintig van deze eeuw. Het gaat hier over een ontwerp van ir. Anton Mussert, de latere leider van de NSB. Hoewel Mussert politiek gezien volkomen fout was, mag zijn werk als ingenieur van Rijkswaterstaat toch interessant genoemd worden. Een door hem bedacht Amsterdam-Rijnkanaal door de Gelderse Vallei is echter nooit gerealiseerd.

Twintigste eeuw

Het zou tot in de twintigste eeuw duren voordat men ervan overtuigd raakte dat door technische en organisatorische veranderingen zowel het water van de Rijn als ook het afstromende water in de Vallei goed beheersbaar zou zijn. Over de vraag of dat "goed beheersbaar zijn" werkelijk is gerealiseerd, kan gediscussieerd worden: in de winter van 1994/1995 heeft het water van de Rijn en de Maas toch weer de nodige bezorgdheid doen ontstaan. Zelfs de Gelderse Vallei heeft een periode van alarm gekend.

Dat deze nood wel tot actie heeft gevoerd bewijst de onlangs opgeleverde verbrede en verbeterde Grebbedijk tussen Wageningen en de Grebbeberg. Als deze dijk het in de genoemde winterperiode niet had gehouden, zouden stukken van het in de Vallei liggende westelijke deel van de gemeente Ede zijn overstroomd. In de plaats Ede had dit met name gegolden voor de wijk Rietkampen.

Jaap Nijdam

Geraadpleegde literatuur:

1. Renes, H., Stichting Bodemkartering Wageningen; Excursie Ede 28-4-86. Wageningen 1986

2. Dorsser, H.J. van, Rijksuniversiteit Utrecht, Inleiding Fysische Geografie. Utrecht 1985
3. Berkel K. van, Buis, J., De Neergang van het Nederlandse Bos; Historia Forestis - Nederlandse Bosgeschiedenis. Hes/Utrecht
4. Louwe, L.P., Sporen in het land. Meulenhoff Nederland BV. Amsterdam 1985
5. Stol, T., De Dwarsdijk in de Betuwe en zijn betekenis voor de Grebbedijk en voor de Gelderse Vallei in het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw. In: A.P. de Klerk e.a. (red.), Historische Geografie in Meervoud. Utrecht 1984
6. Mijnsen-Dutilh, M., De heulen bij de Rode Haan of de waterstaatkundige problemen van de Gelderse Vallei. Amsterdam 1995
7. Swarts, D., Proeve over de Verbetering van den Afloop van het Water, in de Landstreek, tusschen de Veluwsche en Utrechtsche Bergheuvelen gelegen en de Geldersche Vallei genaamd. Utrecht 1832
8. Philips, D., De zuiderlijke Gelderse Vallei in voorhistorische en historische tijden; Oud Veenendaal, 1992
9. Stol, T., Ligtendag, W.A., Een 16de eeuwse turfgrift ten oosten van Maarsbergen; Oud Veenendaal, 1992
10. Grootheest, A.C. van, Kraats en Binnenveld - Een overzicht, 1992
11. Grootheest, A.C. van, Sanders, G.M., De Hoekelumse Brink. Stichting Milieuwerkgroepen Ede / Historische Werkgroep De Kraats, 1990

Nu lid worden van de Vereniging Oud Ede betekent:

- * steun geven aan het streven historisch waardevolle zaken te bewaren en te beschermen
- * het recht op vrije toegang tot het Historisch Museum Ede
- * uitgenodigd worden voor interessante lezingen en excursies
- * toezending van het kwartaalblad De Zandloper

De kosten van het lidmaatschap bedragen f 20,- per jaar.

Aanmelding kan schriftelijk bij het secretariaat van de Vereniging Oud Ede, Museumplein 7, 6711 NA Ede of telefonisch (0318) 61 95 54.

DE ZANDLOPER is het orgaan van de Vereniging Oud Ede

- * Het dagelijks bestuur van de Vereniging Oud Ede bestaat uit mevrouw H.A. Blaauw-de Wit (voorzitter), de heer D. van Veldhuizen (secretaris) en de heer W. Kempe (penningmeester).
- * De contributie bedraagt 20 gulden per jaar, te voldoen door storting op giro 353.42.68 van penningmeester Vereniging Oud Ede te Ede.
- * Het Historisch Museum Ede (Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54 is open 's middags van twee tot vijf uur, op zondagen tot vier uur. Op maandagen is het museum voor het publiek gesloten.
- * Conservator van het museum is drs. D.J. List.
- * De redactie van De Zandloper bestaat uit de heren J.E.H. den Hartog (eindredacteur), drs. D.J. List, J.J.P. Nijdam, G.W. Onderstal, H. van Scherrenburg en G.H. Stel.
- * Adres voor vereniging, museum en orgaan: Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54.
- * Productie van het blad: Drukkerij Frouws te Ede.
ISSN 1384-7090

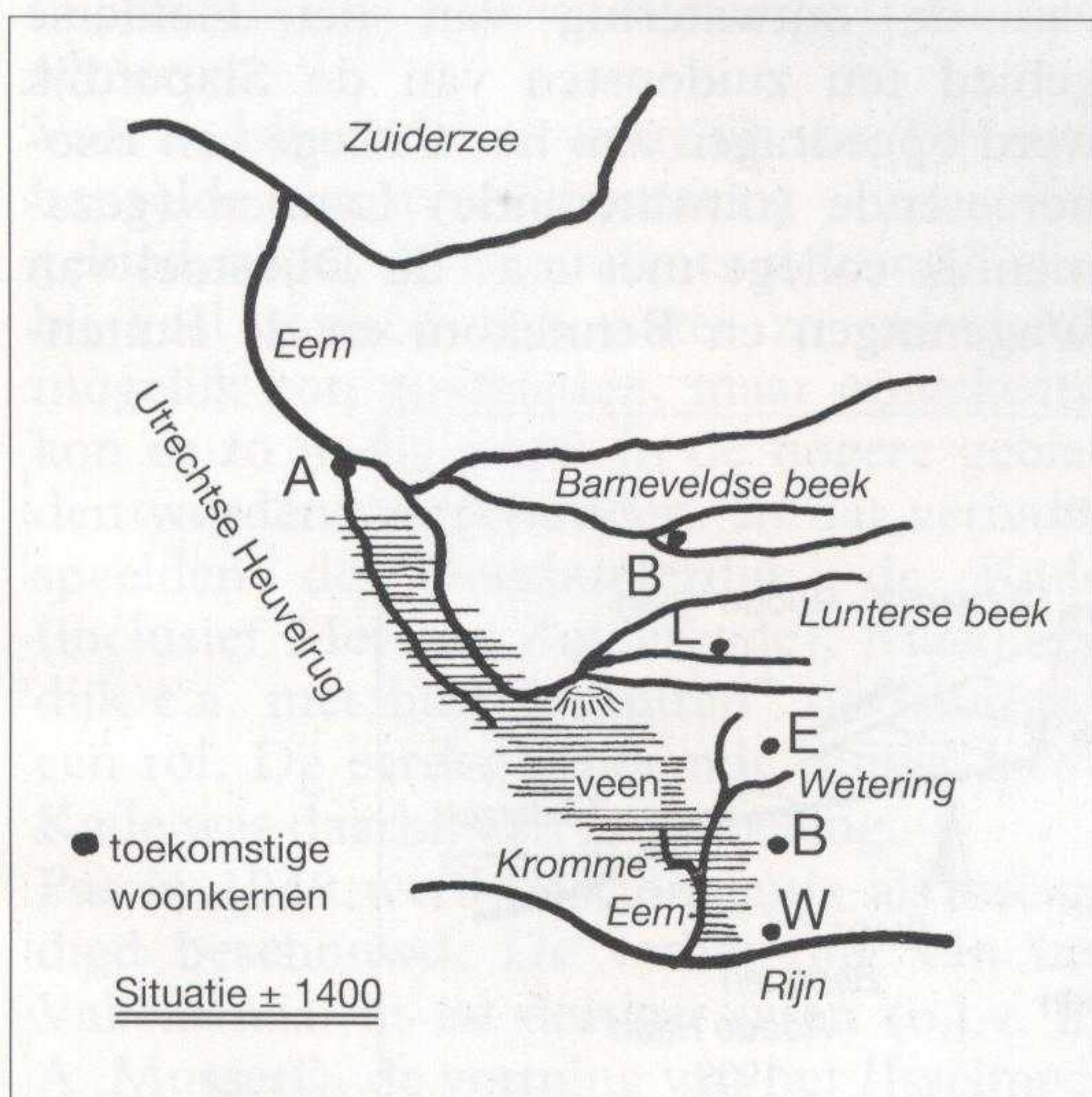
De waterafvoer uit Ede

Inleiding

Sommige mensen praten graag over het Veluwemassief, maar in feite is de Veluwe niet meer dan een hoopje zand dat hoogstens 100 meter boven de zeespiegel uitkomt. Omringd door de lage gebieden van Rijn, IJssel, IJsselmeer en Gelderse Vallei is het een gebied dat duizend jaar geleden nog nauwelijks door de mens was beïnvloed.

Regenwater verdampte er voor een klein deel direct en de planten gebruikten hun deel, maar het merendeel verdween in de ondergrond en voegde zich bij het grondwater. Zoals de Veluwe een heuvel van zand is, zo is het grondwater daaronder een "waterheuvel". Alleen: deze waterheuvel is minder hoog en daardoor zit op de top van de zandheuvel het grondwater diep onder het maaiveld. Het grondwater stroomt door de poriën van het zand heel langzaam naar beneden en aan de voet van de heuvel is het waterpeil praktisch gelijk met het maaiveld; daar krijgt men dus wel natte voeten.

Aan de westkant van de Veluwe stroomt het water af naar de Gelderse Vallei. Vroeger heeft zich daar een moerasgebied ontwikkeld waarin veel veen werd gevormd.

Figuur 1.

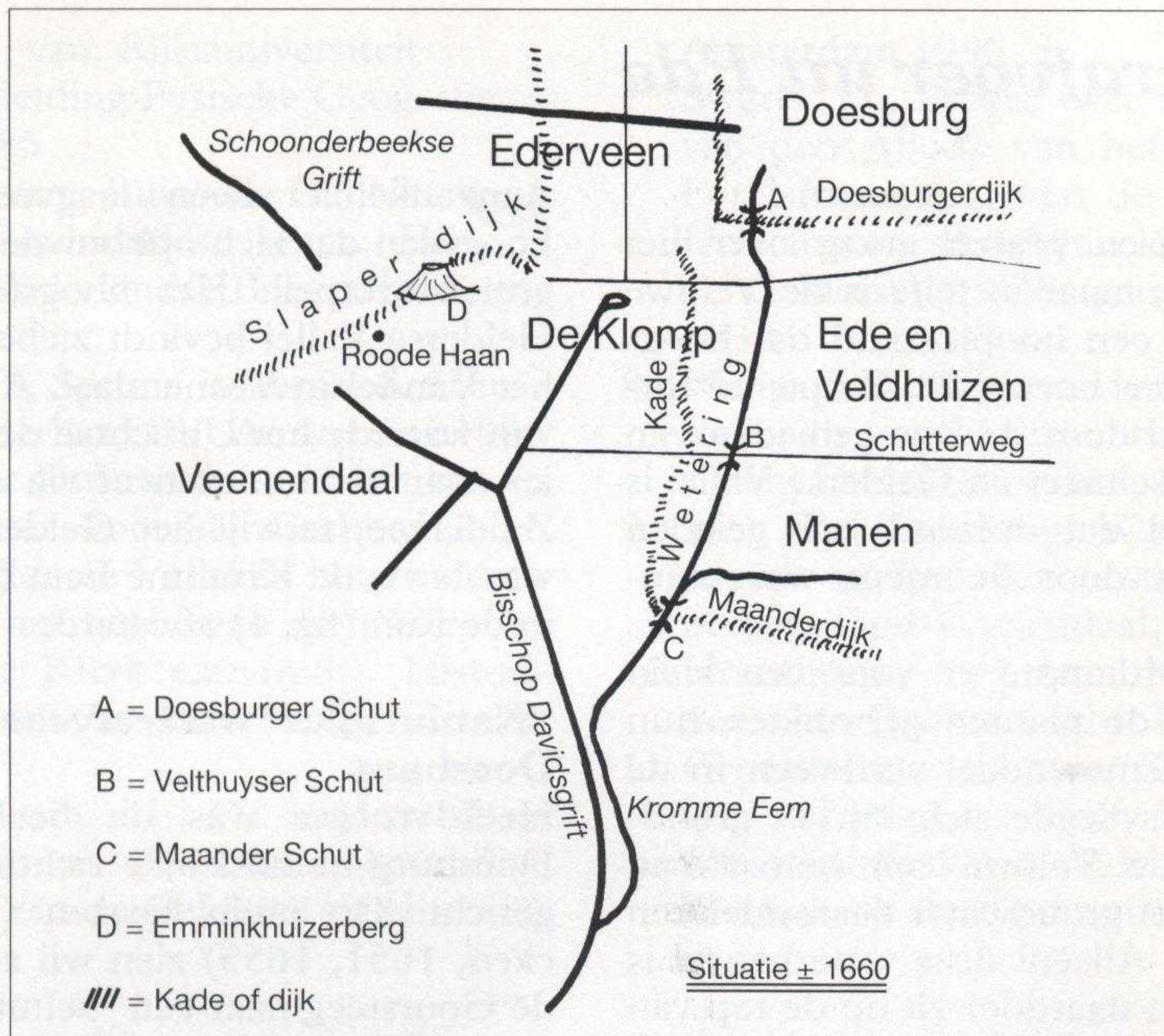
Aanvankelijk alleen laagveen, later ook hoogveen dat zich opbouwde tot boven het grondwaterpeil. Het hoogste punt in de Gelderse Vallei bevindt zich in de zandrug het Vendel in Veenendaal. Als gevolg hiervan waterde het Utrechtse deel van de Vallei naar het noorden af via de Eem in de Zuiderzee; terwijl het Gelderse deel zuidwaarts via de Kromme Eem (Grebbe/Grift) in de Rijn (fig. 1) afwaterde.

"Natuurlijke" waterafvoer vanaf Doesburg

Heel vroeger was de beekafvoer vanaf Doesburg in zuidelijke richting op de Rijn gericht. Op oude kaarten (Van Geelkercken, 1651, 1655) zien wij een beek vanaf de Goorsteeg naar een "schut" in de Doesburgerdijk gaan en vandaar als de Wetering door de buurtschap Eede en Velthuijsen stromen, het Velthuijser Schut (in de Schuttersteeg nabij de Schabernausedweg) passeren, vandaar door de Bourschap Manen gaan om vervolgens, samen met een afvoer uit het Peppelensteeggebied, de Maanderdijk via het Maander Schut te passeren om tenslotte via de Maander Grift naar de Kromme Eem te gaan die bij Greb in de Rijn uitkwam. Het laatste deel van de Kromme Eem is opgenomen in de Bisschop Davidsgrift, het huidige Valleikanaal (fig. 2).

Ontvening

In de middeleeuwen begon de ontginning van veen. Voor de bereikbaarheid van het gebied en de afvoer van de turf werd ten zuiden van Veenendaal de Bisschop Davidsgrift (Octrooi 1473) gegraven met zijn vele zijtakken (tot aan De Klomp, 1545) en aan de noordzijde de Schoonderbeekse Grift (1549). Door de ontvening werd het maaiveld in de Vallei steeds lager en kon er in natte perioden onvoldoende water naar de Rijn worden afgevoerd. Doorverbinding van de Bisschop Davidsgrift en de Schoonderbeekse Grift (1560) maakte echter waterafvoer mogelijk naar de

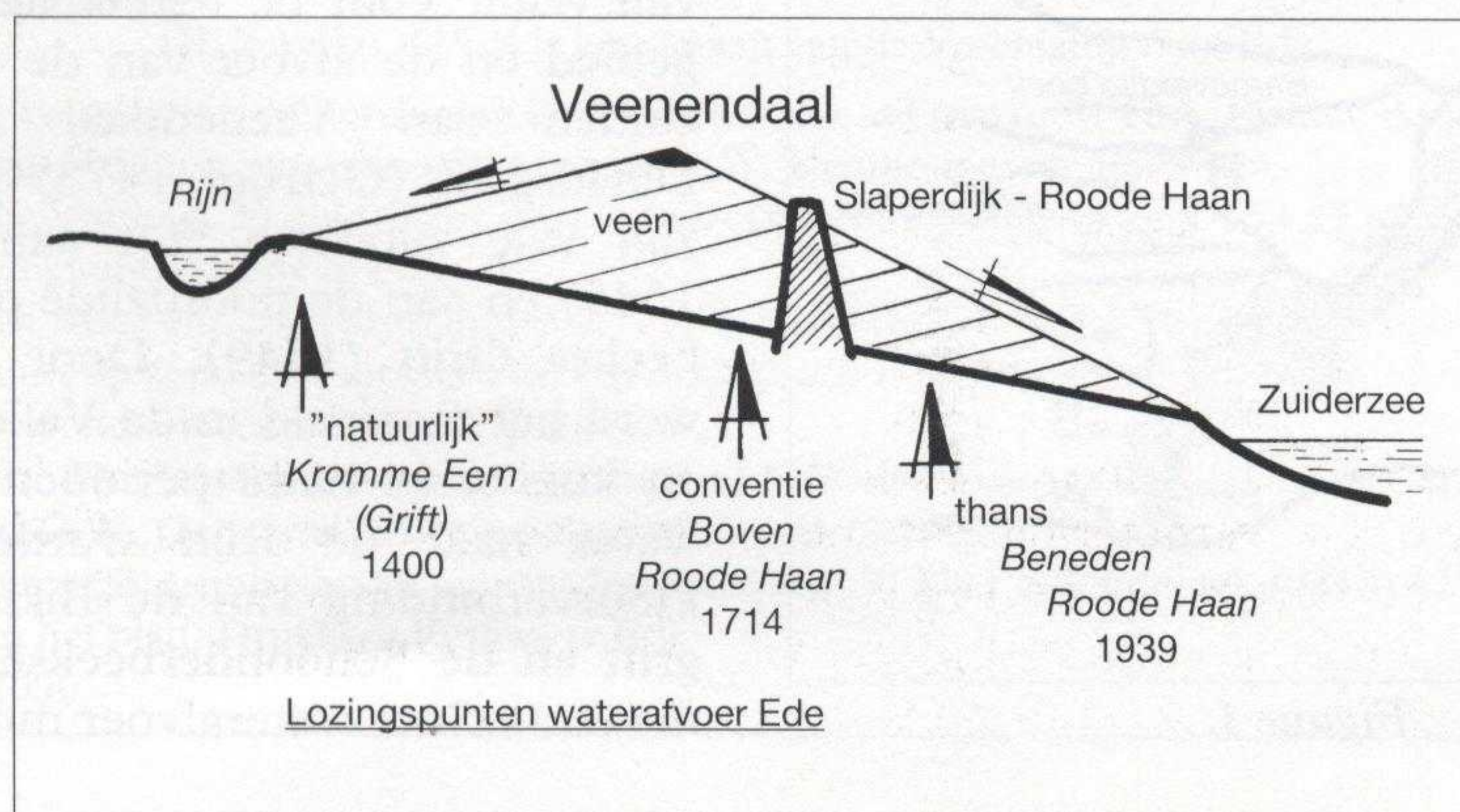
Figuur 2.

lager gelegen Zuiderzee (fig. 2 en 3). Aldus geschiedde, maar dat betekende wel dat de Utrechters goed spijt kregen van hun burenhulp. De gehele Gelderse Vallei ging nu afwateren via Amersfoort, dat in natte perioden de voeten niet droog hield. Als in het voorjaar sneeuw smolt, hevige regenval plaatsvond of de Rijndijk tussen Wageningen en de Grebbeberg doorbrak, zat Amersfoort in de problemen.

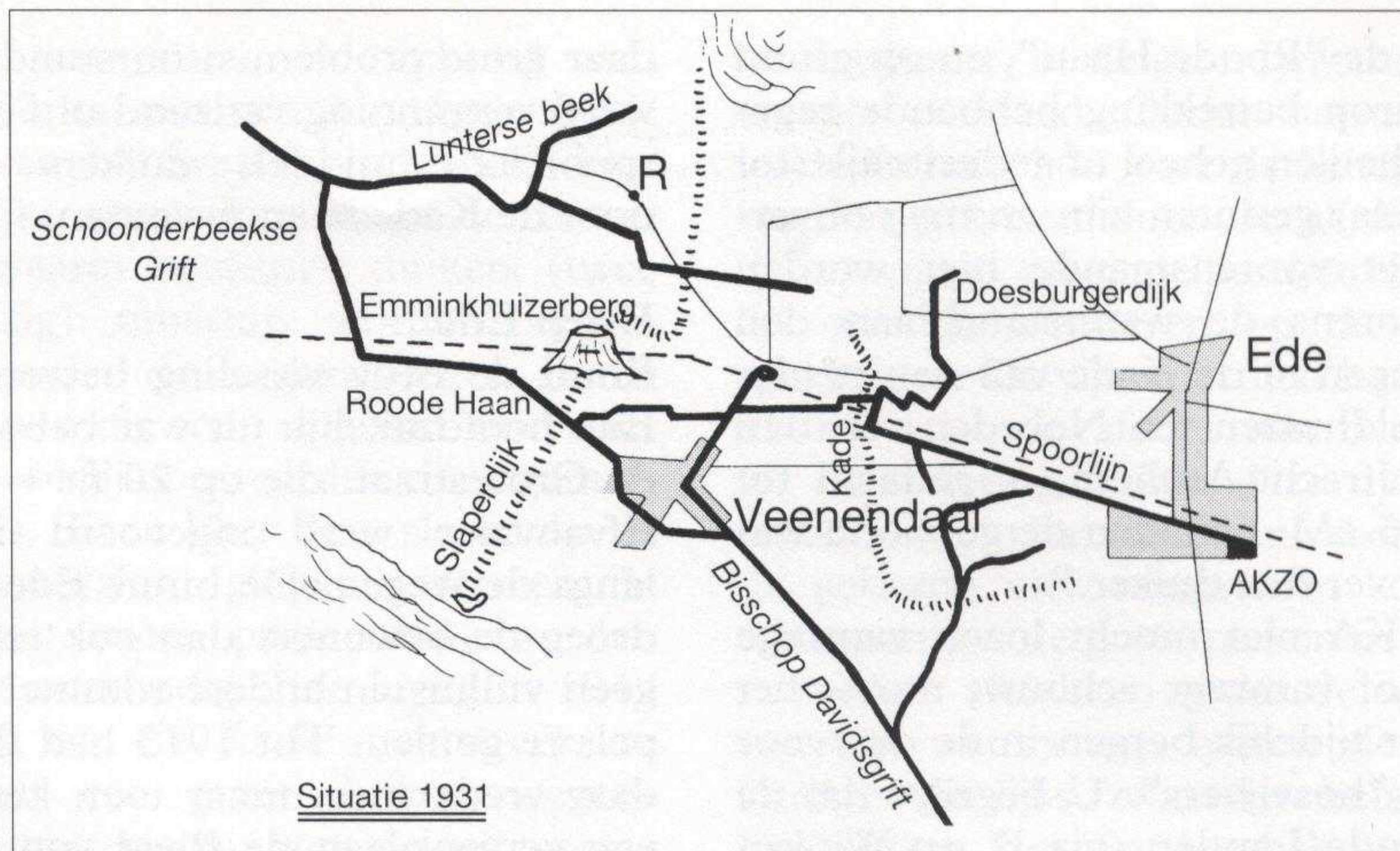
Slaperdijk

Utrecht maakte rond 1652 korte metten en legde langs zijn grens met Gelderland door de Vallei een "slaperdijk" aan van de Utrechtse Heuvelrug naar Renswoude (fig.

2 en 4). Alleen bij het hooggelegen Emminkhuizen kwamen er enkele duikers in de dijk. De volgende zaken werden echter geregeld in 1714 en 1727 in de Conventies tussen Utrecht en Gelderland: de Rijndijk (de waker) bij Wageningen zou worden verzwaaard; achter Veenendaal bij de Roode Haan werden in de Slaperdijk "heulen" (duikers) aangelegd voor de afvoer van het Gelderse water; de regeling van de ontwatering van het Gelderse gebied ten zuidoosten van de Slaperdijk werd opgedragen aan het College van Exonereerende (uitwaterende) Landen (gezamenlijk college met o.a. de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom en de Buiten-

Figuur 3.

Figuur 4.

polder Maanen en Veldhuizen); de heulen in de Slaperdijk zouden geheel of gedeeltelijk worden gesloten zodra er in de richting van Amersfoort wateroverlast dreigde.

De heulen bij de Roode Haan maakten het mogelijk om de afvoer van de Wetering in die richting af te buigen. De Wetering werd Nieuwe Wetering (ook naam boerderij hoek Heeremeijesteeg) en boog af naar een duiker in de Kade (vroeger Velthuijser Dijk), noordelijk van de later in 1843 aangelegde spoorlijn Utrecht-Arnhem (fig. 4). Bij de aanleg van die spoorlijn zijn gemetselde duikers aangelegd om het water vanuit het zuidelijke deel van de buurt Veldhuizen naar de Nieuwe Wetering te kunnen afvoeren.

Van oudsher was er westelijk van Ede een bepaalde compartimentering van het gebied, zodat de waterafvoer richting Vallei bij veel aanbod van water zo geleidelijk mogelijk kon geschieden, maar omgekeerd kon er zo nodig water in de hogere gebieden worden vastgehouden. In dat verband speelden de Doesburgerdijk, de Kade (inclusief Mei- en Zuiderkade), Maanderdijk e.a. met hun "schutten" of "sluizen" een rol. De eerder genoemde duiker in de Kade was daarbij van groot belang.

Pas in 1949 werd de Conventie als beëindigd beschouwd. De verbetering van het Valleikanaal in de dertiger jaren (o.l.v. ir. A. Mussert), de vorming van het IJsselmeer (geen eb en vloed, geen stuwings door

N.W.-storm) en het verbeterde onderhoud van de Rijndijk maakten de oude afspraken overbodig. Het College van Exonererende Landen en de buitenpolder Maanen en Veldhuizen werden opgeheven, het Valleikanaal en de Eem werden voortaan geheel door Utrecht beheerd en aan de oostzijde werden de waterschappen Wageningen en Ede (oostelijke grens Klaphekweg en Proosdijerveldweg, ongeveer 16 m boven N.A.P.), Lunterse Beek en Barneveldse Beek gesticht. Het in 1855, na de doorbraak van de Grebbedijk, uitgebrachte advies voor één waterschap "Gelderse Vallei" werd pas in 1994 werkelijkheid.

ENKA (AKZO)

Toen in 1922 de ENKA (AKZO) zijn (afval)water wilde lozen maakte het College van de Exonererende Landen, onder verwijzing naar de Conventies, bezwaar omdat het "vreemd" (opgepompt) water betrof dat zou worden geloosd via de (zuidelijke spoor)sloot van de buitenpolder Maanen en Veldhuizen die loost op de "waterlossingen hunner Collegiën". De Raad van State bepaalt uiteindelijk dat er geloosd mag worden, maar dat "De afvoer van water buiten het terrein der fabriek moet worden en blijven gestaakt, zodra en zolang krachtens art. XVII van de Conventie van 11 Januari 1714 of art. VI der nadere Conventie van 25 Januari 1727, beide betreffende de waterloozing door de

heulen van de "Roode Haan", en op grond van de daarop betrekking hebbende regelingen, die heulen geheel of gedeeltelijk (tot op 8 schakels) gesloten zijn en mag onverminderd het voorestaande niet worden hervat, alvorens de waterstand aan den duiker, gelegen in de Kade van den polder Maanen Veldhuizen ten Noorden van den spoorweg Utrecht-Arnhem, is gedaald tot ten minste 5 cM. beneden de geboorte van het gewelf over den duiker."

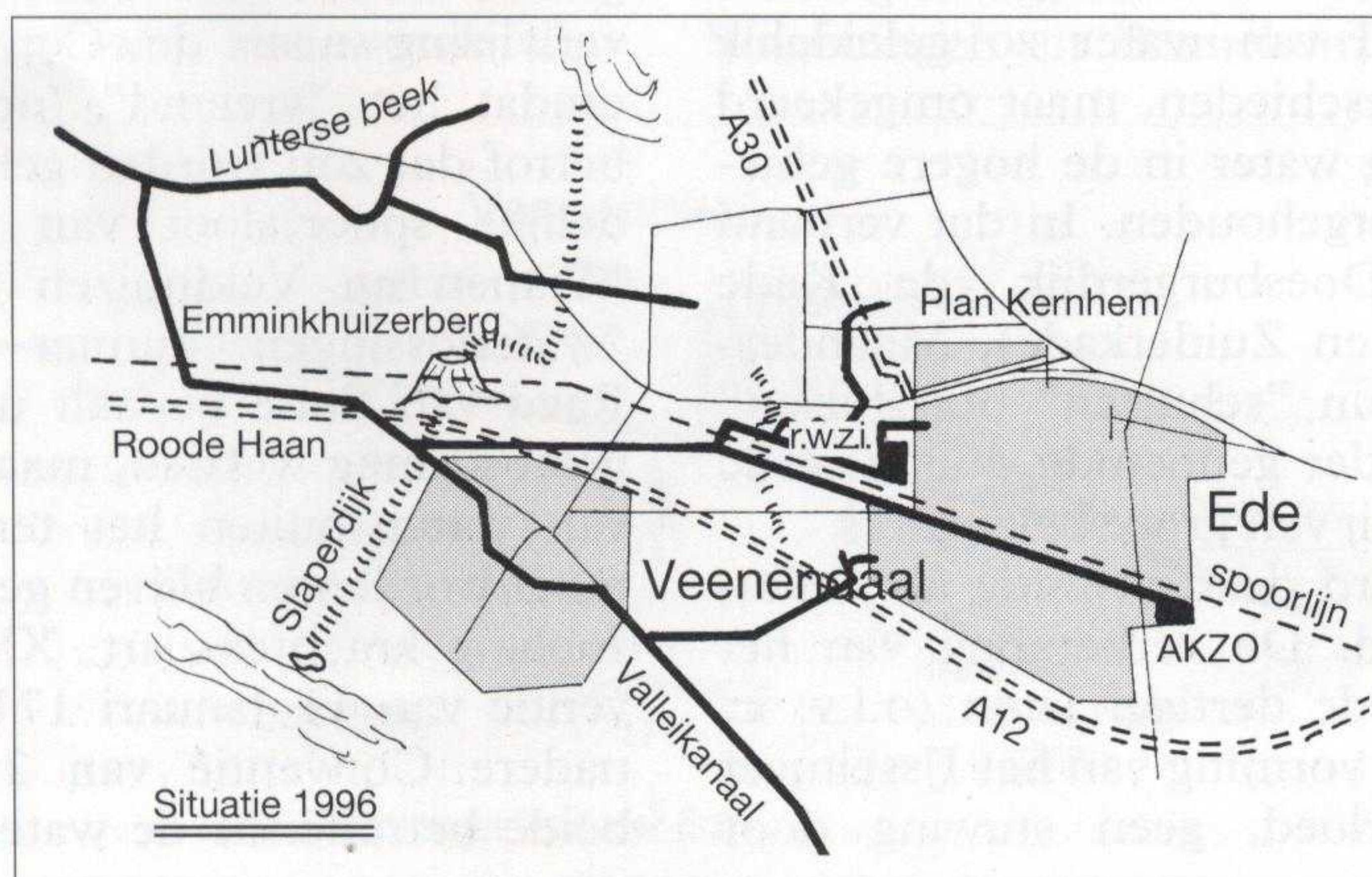
Als de ENKA niet mocht lozen vanwege hoogwater of vanwege schouw, moest het al zijn water tijdelijk bergen in de daarvoor aangelegde "bosvijvers". U begrijpt dat de Exonereerende Landen (via B. en W. van Edel!) wel snel lieten weten wanneer de heulen dicht gingen, maar, tot grote ergernis van de ENKA, nog weleens vergaten te berichten dat de heulen weer open waren en er weer mocht worden geloosd. In het gemeentearchief kan men nog telegrammen vinden tot in 1937 toe over het sluiten en openen van de heulen.

De ENKA loosde op de zuidelijke spoor-sloot welke vóór de Kade door de spoordijk in noordelijke richting werd geleid om daar de Kade te passeren via de eerder genoemde duiker, om zo het gebied van de Exonereerende Landen te bereiken (fig. 4). De buitenpolder Maanen Veldhuizen ging later echter ook lozen op de zuidelijke spoor-sloot omdat de gemetselde duikers in de spoordijk relatief hoog lagen. Het gevolg was wel dat daardoor de duiker in de spoordijk bij de Kade overbelast werd en er

daar grote problemen ontstonden. In 1939 werd vergunning verleend om de zuidelijke spoor-sloot middels duikers rechtstreeks door de Kade heen te voeren.

Dorp Ede

Rond de eeuwwisseling bestond het dorp Ede hoofdzakelijk uit wat bebouwing rond de Grotestraat, die op 20 m + N.A.P. ligt. Afvalwater werd afgevoerd in greppels langs de wegen. De buurt Ede-Veldhuizen droeg de bewoners dan ook regelmatig op geen vuilnis en andere rommel in de greppels te gooien. Tot 1913 had de bevolking daar vrede mee, maar toen kwam er toch een verzoek aan de Raad voor het maken van "eene aan den eisch voldoende" riolering voor het gehele dorp en het maken van "enige goed ingerichte waterplaatsen". Het zou tot 13 november 1931 duren alvorens de Raad besloot voor Ede en Bennekom riolering aan te leggen alsmede vloeivelden voor de zuivering van het afvalwater. De ingebruikname vond in Ede plaats in 1933 en in Bennekom in 1935. De vloeivelden van Ede, die hun dienst tot 1972 hebben verricht, lagen waar nu de sportvelden aan de Peppelensteeg zijn gesitueerd. Daar de riolering voor zowel de afvoer van afvalwater als regenwater diende, kon het gaan om heel grote hoeveelheden. Ede mocht echter niet meer dan 10 m³ per uur lozen en moest bovendien de lozing staken bij hoog water in de Vallei. Men legde daarom aan de andere zijde van de Peppelensteeg, waar nu het Pallas Athene College staat, een

Figuur 5.

bergingsbak aan met een inhoud van 60.000 m³ (2 ha met een 3 m hoge dijk). De afvoer van het water geschiedde door de noordelijke spoorloot langs de Lange Kampweg waarin betonnen duikers (twee nog aanwezig) moesten worden aangebracht om onder de hoger gelegen sloten door te kunnen die toen nog van zuid naar noord de spoordijk passeerden door gemetselde duikers. Toen later deze sloten op de zuidelijke spoorloot gingen lozen en de spoordijk niet meer passeerden, werden deze duikers overbodig. Ede kreeg in 1942 toestemming om de Kade rechtstreeks te passeren met een grote duiker; wegens gebrek aan materialen kon de uitvoering echter pas in 1947 worden gerealiseerd. Zoals op fig. 5 is te zien, voerde vanaf dat moment alleen de Nieuwe Wetering van de buitenpolder Maanen Veldhuizen nog water af via de oude duiker in de Kade, vanwaar het ook naar de noordelijke spoorloot ging. Deze laatste werd tenslotte enkele honderden meters verderop door de spoordijk naar de zuidelijke spoorloot geleid, vanwaar de gezamenlijke afvoer plaatsvond via Krakerswijk, Jufferswijk en Fossewetering naar de duiker in de Slaperdijk bij de Roode Haan. Dit laatste traject, dat in de loop der jaren door rechtekking is verbeterd, wordt door de Utrechters de Zijdewetering genoemd, waarbij verwijzing naar de kunstzijdefabriek van de ENKA in de lijn ligt.

Nieuwbouw in Veldhuizen

De nieuwbouw in de wijk Veldhuizen startte in de zestiger jaren. In feite gebeurde het aan de voet van de "heuvel", de plaats waar het grondwater tot vlak bij het maai-veld kwam. In dat gebied waren vroeger de eerste sloten gegraven welke in natte perioden voor afvoer van het water naar de Vallei moesten zorgdragen. Deze sloten vormden dus het meest oostelijke oppervlakte-water in de omgeving, en vandaar dat het gebied van het waterschap Wageningen-Ede zijn oostgrens aan de Klaphekweg had. Om te kunnen bouwen moest òf het maai-veld worden verhoogd (opspuiten van het bouwterrein zoals dat in het westen van het

land gebeurt) òf de grondwaterstand moest worden verlaagd. Gezien het nog iets hellende terrein, kon voor de laatste oplossing worden gekozen door de aanleg van verdiepte vijver- en singelpartijen die uiteindelijk zouden afwateren op de noordelijke spoorloot. De vijverpartijen konden tevens dienen voor de afvoer van overstortwater uit de riolering indien deze tijdens hevige regenbuien overbelast zou worden. Door de gekozen uitvoeringsvorm konden deze waterpartijen de grote pieken in de waterafvoer sterk afvlakken zodat de watergangen van het waterschap buiten de bebouwde kom nauwelijks zwaarder belast werden. Veldhuizen kon worden bebouwd dank zij de constante verlaging van de grondwaterstand.

Verdroging

Verdroging van gebieden is een verschijnsel dat steeds vaker wordt waargenomen. Als wij nu eens bekijken wat er rondom Ede is gebeurd, dan is het een verklaarbaar verschijnsel:

de Vallei is verlaagd door ontvening, de afvoer van water is niet meer gericht op de hoger gelegen Rijn maar op een lager gelegen punt bij de Roode Haan in het Vallekanaal, de afvoersloten voor ENKA (AKZO) en Ede zijn rechtgetrokken, de wijk Veldhuizen heeft een constante grondwaterverlaging, veel regenwater wordt via de riolering versneld afgevoerd uit de steeds verder groeiende bebouwing waarin steeds meer oppervlak wordt verhard, de nuttige neerslag op de Veluwe is verminderd als gevolg van het enorm toegenomen oppervlak aan dennebossen welke veel meer water verdampen dan loofbomen of heide, en tenslotte is de grondwateronttrekking voor drink- en proceswater vergroot.

Nieuwbouw in Kernhem

De nieuwe wijk Kernhem (tot dusver "Doesburg" genoemd) ligt, evenals Veldhuizen, aan de voet van de "heuvel". Ook daar is de grondwaterstand onder bepaalde omstandigheden te hoog om zonder nadere maatregelen woningen te kunnen bouwen.

In de strijd tegen de verdroging gaat de gemeente echter aangepaste maatregelen nemen. De huizen worden zonder kruipruimtes gebouwd, regenwater wordt niet via de riolering afgevoerd maar in de bodem geïnfiltreerd en naar een vijverpartij geleid welke het water slechts vanaf een bepaald peil via sloten zal afvoeren.

Terwijl men in de loop der eeuwen zijn best heeft gedaan om het water vanuit de buurtschap Doesburg voldoende kwijt te raken, gaat men thans proberen het zo goed mogelijk vast te houden.

Ging men in Veldhuizen de grondwaterstand drastisch verlagen, nu, dertig jaar

later, gaat men aan de andere kant van de weg proberen deze maatregel tot het uiterste te beperken.

Niets veranderlijker dan de mens. Niet voor niets zei Bredero betrekkelijk kort voor de aanleg van de Slaperdijk: "Het kan verkeeren".

Kees van Lohuizen

Bronnen :

"De Gelderse Vallei" van H.P. Deys.

Aantekeningen van dhr. M. van As, van 1931-1970 technisch hoofdamtenaar bij Gemeentewerken Ede.

Gemeentearchief van Ede.

Het Enkabad

foto: Edese Courant

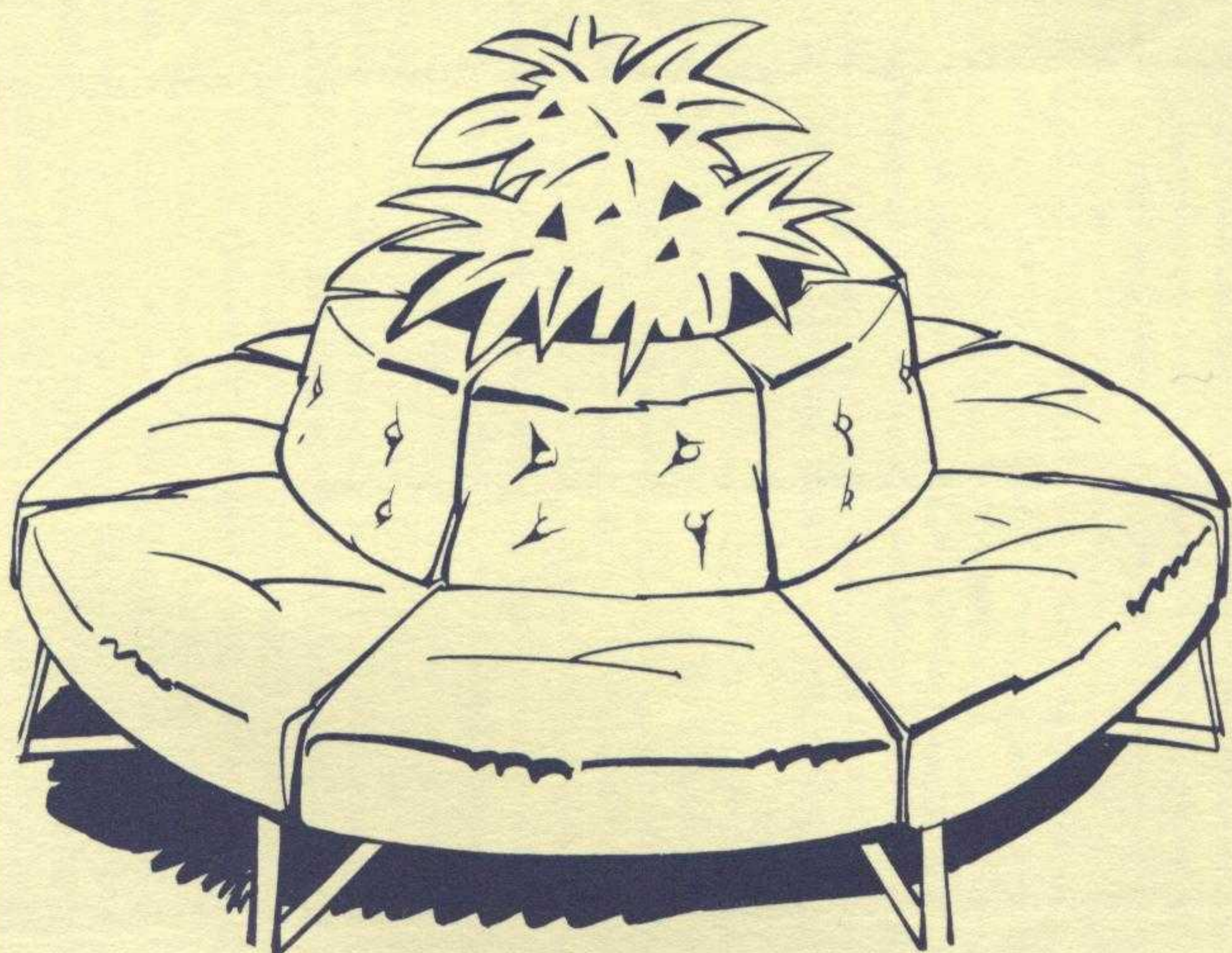

foto: J.S. Swaneveld

Op zaterdag 31 augustus 1996 werd het Enkabad definitief gesloten, en inmiddels zijn de slopers met hun werk begonnen. Met deze sluiting gaat niet alleen een mooie zwemgelegenheid verloren, maar wordt ook een cultuurhistorische periode afgesloten. In 1922 kwam de Nederlandse Kunstzijdefabriek (ENKA) in bedrijf. Voor de arbeiders werden goede woningen in Ede-Zuid gebouwd; deze wijk is later bekend geworden als het Poortgebied. Momenteel worden hier woningen gerestaureerd en gerenoveerd. De Reehorst was destijds het gebouw waar de arbeiders ontspanning konden vinden, en vlak naast de fabriek werd een zwembad aangelegd, dat later het Enkabad zou gaan heten. Het koelwater van de machines werd benut om de bassins te vullen en zodoende had het zwemwater een aangename temperatuur. Een vernuftig staaltje van hergebruik van water en warmte.

De foto's tonen het bad in 1966 in vol bedrijf en op 1 september 1996: doodstil wachtend op de sloop.

U zoekt een bank die all-round is.

**Wij zorgen dat u goed zit
met al uw geldzaken.**

Voor elke spaarvorm, verzekering, lening of hypotheek bent u bij de SNS bank aan het goede adres. Maar we bieden u nog veel meer. Bij ons treft u deskundige mensen die u snel helpen. Bovendien kunt u als Privérekeninghouder van de SNS bank gebruik maken van de geldautomaat, waarmee u dag en nacht contant geld kunt opnemen.

Geïnteresseerd?

Op onze kantoren vertellen wij u er graag meer over.

SNS bank

De Boek- en Kunsthandel
“Het Wapen van Ede”

Fa. Th. Menger

houdt zich aanbevolen voor de levering
van **ALLE**

Binnen- en Buitenlandse Boekwerken

Inlichtingen worden steeds gaarne verstrekt

HET WAPEN VAN EDE
boekhandel pel
HOFLEVERANCIER

GROTESTRAAT 91 - EDE

T
O
E
N
E
N
U

SINDS 1849

Familiedrukwerk, handelsdrukwerk,
periodieken, brochures en folders

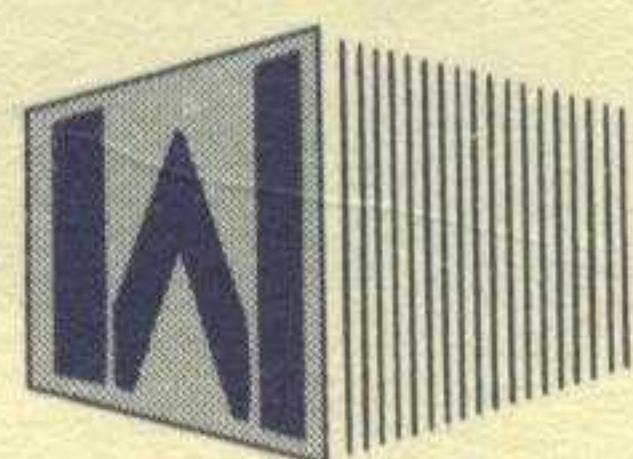
met vakmanschap vervaardigd bij:

DRUKKERIJ FROUWS EDE BV

Fahrenheitstraat 26, 6716 BR Ede, tel. (0318) 642 111, fax 642 757

**AANNEMERSBEDRIJF
WILLEMSSEN & ELBERTSEN EDE**

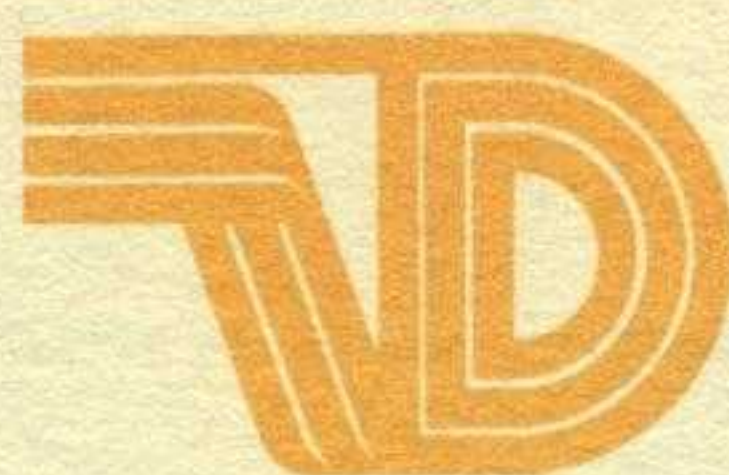

**NIEUWBOUW
VERBOUW EN ONDERHOUD**

Dwarsweg 10 - 6716 BJ Ede - Tel. (0318) 63 72 50 - Fax (0318) 63 97 62

**Geen project
of kantoor
is ons te groot!
En geen winkel
te klein!**

Ook dit project,
Historisch Museum Ede
is verzorgd door:

VAN DIJK B.V.

**INTERIEUR
VERZORGING**

ZANDLAAN 16 - 6717 LP EDE
TELEFOON (0318) 632 359